

Oostbroek en De Bilt, oorsprong en betekenis van de namen

J.W.H. Meier

Vandaag de dag spreken we eenvoudig over 'Oostbroek' en over 'De Bilt', maar wat de oorsprong en de betekenis van deze namen is, weten we meestal niet. De oud-archivaris van de gemeente De Bilt de heer J.W.H. Meier geeft in het volgende artikel een verklaring voor beide namen.

'Gerecht Oostbroek en De Bilt cs' is een oude naam voor de hedendaagse 'gemeente De Bilt'. Beide namen zijn ons ook nu nog bekend, de eerste als de gelijknamige buitenplaats waar het eens begonnen is, de andere als de plaats De Bilt. Die buitenplaats ligt aan de Bunnikseweg 39, een adres dat voor een ieder duidelijk is.

Veel vroeger, toen er nog slechts een klein en arm mannenklooster stond, was een aanduiding in de wildernis wel moeilijker. Dit Laurentiusklooster, Nieuw-Bethlehem of Convent van Oostbroek genoemd, werd vaak kort met alleen 'Oostbroek' aangeduid. Omdat alles vanuit de stad werd bekeken, lag het klooster middenin het oostelijk moeras, ook broek of broekland genoemd. Het begrip *oost* uit Oostbroek is daarmee wel verklaard, het tweede deel van de naam heeft dus te maken met land met veel water.

Het oostelijk gelegen land met veel water, werd samengetrokken tot het ons bekende Oostbroek, dat in de schenkingsacte van 1122 werd geschreven als Oistbroock. In de loop der tijden werd het ook Oesbroec, Oistbroeck, Ostbroecke en zelfs Oost-brouk. Met deze namen werd alleen het klooster bedoeld en niet zoals nu gebruikelijk is ook de omringende gronden. In de kloostertijd en nog lang erna hadden die landerijen alle hun eigen naam, zoals 'De Boschken', 'De Koehaech', 'Het Craaybosch', 'Het Boschland' of 'Hooyhaech'.

Mag de naam Oostbroek hiermee vrij eenvoudig verklaard zijn, moeilijker ligt het met de naam De Bilt, waarvan zelfs de schrijfwijze alleen al voor de nodige problemen zorgde. Om met dit laatste te beginnen moeten we ons verplaatsen naar eind 19e eeuw, toen er tussen de provincie en de gemeente hierover een ernstig verschil van mening bestond. Gedeputeerde Staten schreven consequent 'De Bildt' met *dt*, en even hardnekkig tekenden burgemeester en wethouders namens 'De Bilt' zonder die *d*. In het spraakgebruik maakt het niets uit, hoorbaar is het immers niet.

Om eenheid te brengen in het gebruik van de naam besliste de minister in 1896 dat de officiële naam moest luiden 'De Bildt', zonder voorafgaande waarschuwing en zonder vooraf informatie bij de gemeente in te winnen! Gedeputeerde Staten verzochten vervolgens de gemeente voortaan met deze missive van de minister rekening te houden. Einde 1896 ging het antwoord naar GS,

inhoudende dat de spelling zonder *d* de oudste was, bovendien altijd gebruikt was en dat niet begrepen werd op welke gronden er nu ineens een *d* tussen moest, wat bovendien de verwarring met 'Het Bildt' in Friesland nog vergrootte. Hierop werd nooit een antwoord ontvangen, wat tot gevolg had dat geen van de partijen afweek van het oude standpunt.

Zonder enige aanleiding kreeg het gemeentebestuur op 9 februari 1937, 41 jaar later dus, een brief van GS waarin het oude besluit van 1896 werd opgediept en GS alsnog de schrijfwijze 'De Bildt' gebruikt wenste te zien. Wel kreeg de gemeente dit keer de kans te reageren en redenen aan te voeren waarom zij haar eigen spelling meende te moeten handhaven. Er is dan ook een zeer uitvoerige brief opgesteld, waarin diverse voorbeelden en gegeven adviezen werden aangehaald. Toen GS op 13 juli 1937 meedeelden dat zij de naam 'De Bilt' als de officiële zouden voordragen aan de minister, betekende dat het einde van het (komische) geharrewar.

In de 19e eeuw werd in het algemeen graag *dt* gebruikt, ook als er geen enkele reden voor was. En hoewel men juist toen meer op de spelling ging letten, bleef men uit gewoonte die ingevoerde *dt* in onze plaatsnamen handhaven.

'De Bilt' als naam gaat ver terug in de tijd; van de 14e tot het einde van de 16e eeuw is het met alleen *t* geschreven. Tot het einde van de 18e eeuw werd hoofdzakelijk *t* gebruikt, afgewisseld met *d*, daarna werd alles door elkaar gebruikt, ook *dt*.

Behalve de schrijfwijze *bilt* vinden we in die oude tijden ook *bylt*, *byelt*, *bielt*, *bielte* en *bilte*, vervolgens *bilden* in 1766 dachten we in de Gerechtsnotulen (!) de eerste *bildt* te hebben gevonden, naast oudere vormen. Hoe weinig men zich destijds om spelling bekommerde blijkt uit de bewaard gebleven stukken: in één brief vinden we soms twee of zelfs drie verschillende schrijfwijzen. Toch gebruikte het gemeentebestuur in (bijna) al zijn officiële stukken de vorm zonder *d*.

Als aanvulling op het voorgaande kozen we de volgende voorbeelden uit de geschiedenis, die ook van belang zijn voor het verdere onderzoek naar oorsprong en betekenis van de naam:

- 1 ... *totter bilten wert* ... (1307, bisschop Guy van Utrecht)
- 2 ... *die nyeuwe bilt of nye bilt* ... (1364, in oude stukken)

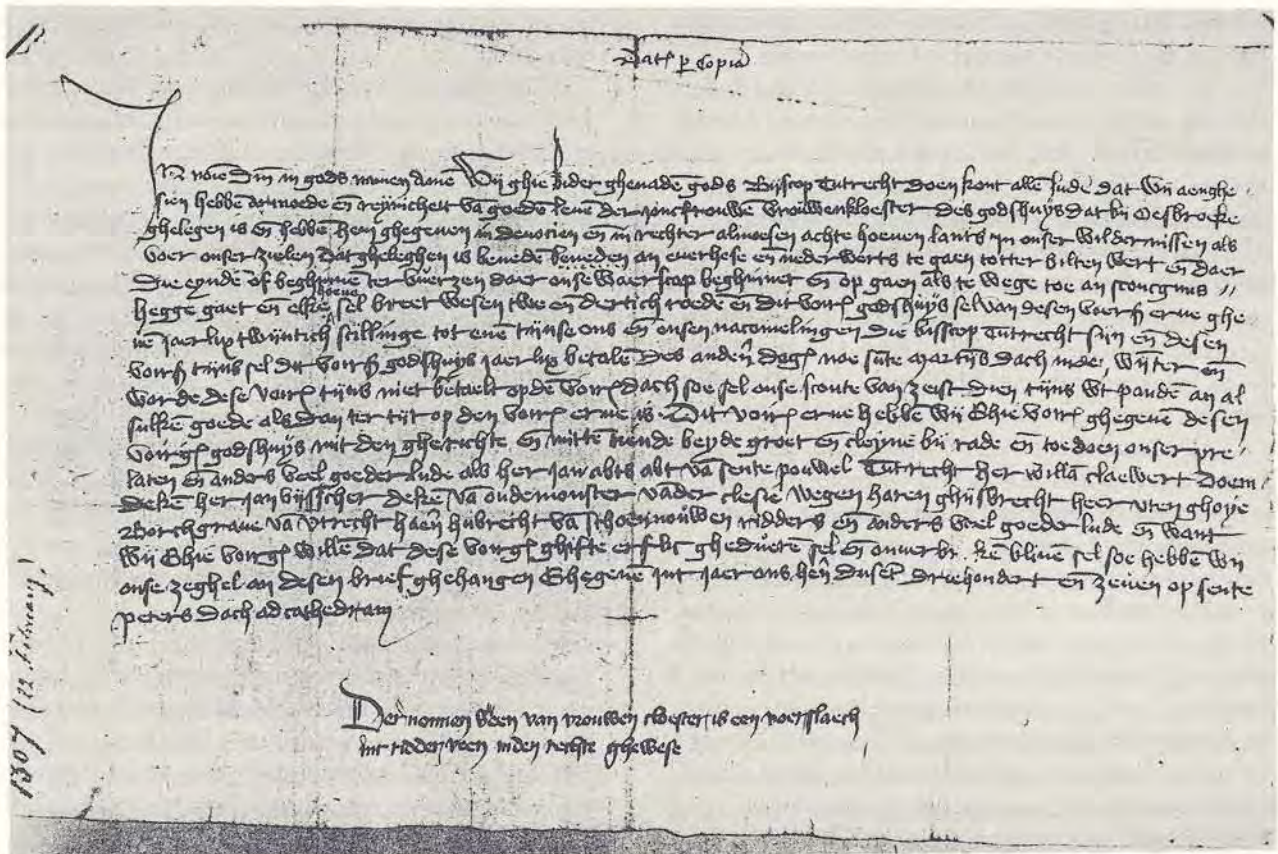
- 3 ... *combussit Amerongen, Doerne, Zeyst et Bilt* ... (1372 door de geldersen verbrandt, kroniek W. v. Berchen)
- 4 ... *twee acker lants opte bilte* ... (1386, Peter van Compostelle)
- 5 ... *Heynken van die bilte* ... (1389, oorkonde *Bronnen Zeist*)
- 6 ... *bij der Gnaden Gods, abt tot Oestbroeck ... in onsen gherechte opte bylte* ... (charter van 1424)
- 7 ... *op de ronde bilt* (1528, abdis Henrica van Erp)
- 8 ... *schepenen aen Bielt buijten Utrecht* ... (1575 in een akte)
- 9 ... *de Hooch Bilt* ... (op 16e- en 17e-eeuwse kaarten)
- 10 ... *de Heerlijkheid De Bild* ... (1714, verkoop door de Staten)

Ten aanzien van punt 1 in het bovenstaande overzicht en de later te gebruiken begrippen *oudste* of *eerste* vermelding, merken we het volgende op. Punt 1 betreft een oorkonde van bisschop Guy, gedateerd 22 februari 1307. Van dezelfde bisschop is ook een register bekend (1) waarin onder het kopje *Dit zijn euveldaden* (op te vatten als 'misdrijven') wordt meegedeeld: *Op die Bilt wart ien man doit gehescleghen*, echter zonder

datering. Gezien bepaalde andere aanwijzingen zou dit stuk eveneens in 1307 geplaatst kunnen worden; de datering in de in afschrift bewaard gebleven oorkonde van 1307 was voor ons echter aanleiding om het hierin voorkomende *'totter bilten wert'* als de oudste of eerste vermelding te zien.

Betekenis en oorsprong van het begrip *bilt* zijn door historici en taalkundigen niet altijd op dezelfde wijze benaderd en verklaard. De één wil de naam zien als ontstaan uit *biland* (aangeslibd land), een ander door de ligging van het dorp op een markante *belt*, en zelfs het *bild* (beeld) dat eens in de Petronellakapel stond zou ermee te maken hebben. Zelf vonden we, zij het met twijfels, de tweede oplossing de meest waarschijnlijke nl. dat het dorp genoemd is naar de lage heuvel waarop het is ontstaan, in het Oostnederlands *belt*, door verbastering *bilt* geworden.

Dankzij een uitvoerige verhandeling van H.T.J. Miedema in het tijdschrift *Naamkunde*(2) weten we nu beter. Alle meningen inzake betekenis en ontstaan worden hierin op een rijtje gezet en van commentaar voorzien, en tevens wordt de meest logische verklaring gegeven.

(foto: Rijksarchief Utrecht)

Het zeer uitvoerige artikel kunnen we in dit kader slechts sterk verkort weergeven.

Algemeen, zo betoogt de schrijver, kennen we het woord *belt* slechts in vuilnisbelt, in Oost-Nederland ook in *meulenbelt*, de hoogte waarop daar de meeste molens staan, in *stoevebelt* als een stuifduin en in *kiekebelt*, als een verhoging vanwaar men destijds de omtrek afspeurde naar onraad. Het zijn betrekkelijk kleine, lage, goed herkenbare verhogingen die duidelijk boven het omringende gebied uitkomen. Dit begrip *belt* is hier in het Utrechtse niet overgeleverd, men spreekt hier bijvoorbeeld niet van *moelenbelt*, maar steeds van *moelenwerff* (1364) of *-werve*, molenwerf dus. Het zou erop kunnen duiden dat, al is ook *bilt* uit *belt* ontstaan, de betekenis van beide woorden wel verschillend is geworden, wellicht door regionale omstandigheden. De schrijver haalt dan ook terecht de stelling aan dat het daardoor hoogst twijfelachtig wordt dat het dorp De Bilt zijn naam ontleende aan één zo'n markant heuveltje, ook al omdat daar geen spoor (meer) van te vinden is. Al zijn er rondom het dorp en elders in de gemeente veel landerijen ontzand (verlaagd), het gaat toch te ver om aan te nemen dat er eerst een markante heuvel zou zijn afgegraven om daar vervolgens een dorp te stichten. Hoe hoger immers zo'n vestiging lag, hoe droger en veiliger het was, zeker gezien de drassigheid in het zuiden en het bijna onbegaanbare veengebied in het westen.

De oplossing zoekt Miedema in een heel andere richting, ver van huis. Daarvoor gaan we naar Zweden en Denemarken, waar we het woord *belt* ook vinden, in Grote en Kleine Belt, watergebied dat als een gordel de eilanden omsluit. Het Engels kent het woord ook als *riem*, *gordel* of *zone* en in het oudnoors en het oudhoogduits was het een begrip voor *zoom*. Vrijwel zeker zijn deze voorbeelden ontstaan uit het oudlatijns *balteus* of *balteum*, dat in het algemeen een gebied kan aanduiden in de betekenis van *gordel* of *zoom*, in de 11e eeuw gebruikt om de namen Baltische Zee en Belt te verklaren.

De kloosterlingen van Oostbroek, en zeker zij die in de omgeving van de bisschop verkeerden, zullen het woord gekend hebben dat in het oud- en middelnederlands veranderde tot *belte*. Vanuit Utrecht zag men in het oosten en noordoosten de hoge zandgrond als een gordel, een *belte* dus, waartegen het drassige veengebied eindigde. *Belte* zal net als *balteus* oorspronkelijk een mannelijk woord zijn geweest, dat tezamen met meer woorden op -e vrouwelijk is geworden, zoals ook het reeds vóór 1300 daaruit verbasterde woord *bilte*. Doordat de laatste lettergreep onbeklemtoond was verviel in latere tijd de slotklinker. Het oude *belt* is in onze streken niet bewaard gebleven, behoudens één geval, dat Miedema in de gemeente Zeist vond, waar in 1685 sprake is van een Pieter *Belte* (Bronnen Zeist, 2). Vrij zeker daarmee verband houdende vinden we op de kaart van De Roy (1696) in het Kattenbroek onder Zeist die naam terug

in het woord *Beltes* nabij een ingetekend huis. Ten noorden hiervan lag de *Beltesteeeg*, later verworpen tot (Pieter) Baltesteeg, thans bekend als Kouwenhovense-laan. Een herinnering aan vroeger? Wij zien in deze Belte een 17e-eeuwse Oostnederlander, die uit dat deel van het land zijn naam meebracht. Naast dit ene voorbeeld van *belt* is er reeds in 1389 een 'Heynken van *die bilte*' bekend (3).

Samenvattend komt Miedema tot de conclusie dat *bilt(e)* uit een ouder *belt(e)* is ontstaan en te maken heeft met een gebied met de betekenis van een *gordel*, *zoom* of *zone*. Opmerkelijk is wel dat het verbasterde woord *bilt* de oorspronkelijke betekenis beter weergeeft dan het woord *belt* waaruit het is ontstaan.

De oorsprong van de plaatsnaam is echter te belangrijk om in kort bestek hiermee af te doen. De gedegen studie van Miedema gaf ons aanleiding in de Biltse historie op zoek te gaan naar ondersteunende gegevens, ook van niet-taalkundige aard.

Bij dit onderzoek viel ons allereerst op dat men in het oosten van ons land het woord *belt* in meervoudsvorm kan aantreffen, in tegenstelling met het woord *bilt*, dat alleen in het enkelvoud voorkomt. Het in het rijtje voorbeelden onder 1 opgenomen voorbeeld *totter bilten wertis* (volgens Miedema) geen meervoudsvorm, maar de vervoeging van de vrouwelijke derde naamval enkelvoud.

Opmerkelijk is verder het volgende. *Totter bilten wert*, komt voor in de oorkonde van een grondschening in 1307 door de Utrechtse bisschop Guy aan het Vrouwenklooster. Als grenzen noemt hij daarbij: in het noorden De Vuursche, in het zuiden *scoutgunshedge* (de Oude Woudenbergse Zandweg), en in het oosten het gebied van Overhees. Als westgrens wordt genoemd *totter bilten wert* (tot de bilt), anders gezegd tot de oostgrens van het gebied dat de abt van Oostbroek al sinds 1122 bezat. Dit *totter bilten wert* kan geen betrekking hebben op een dan eventueel al bestaand gehucht met de naam De Bilt, althans, het huidige dorp ligt bijna twee kilometer van deze gemeentegrens verwijderd. Daardoor kan het ook niet doelen op één karakteristieke heuvel waarop het dorp zou zijn gesticht.

De gronden van 1307 liggen in elk geval in het gebied van het Zeister Gerecht, dat is af te leiden uit een besluit van de bisschop in 1422 (4). Daarin stelt hij Aernt Hoet aan als zijn houtvester en warandemeester over een gebied dat in het westen bij Dijnselburg (Dijnslo) begon en in het oosten helemaal tot de Grebbe liep. De strook van 1307 lag hier dus westwaarts buiten, evenals het gerecht van de abt van Oostbroek: in 948 en 953 had de bisschop de beschikkingsmacht over al deze gronden gekregen. Het besluit betekende het eind van de vrije jacht van de Utrechtse burgers.

Naar aanleiding van het gebruikte woord *warande*, of jachtplaats, oppert Jan de Vries de volgende afleiding

van de naam De Bilt: hij brengt haar in zijn *Etymologisch Woordenboek* in verband met een oudnederlands woord *bil*, dat eveneens met de jacht te maken zou hebben.

Kritieken op deze stelling geven echter een geheel andere afleiding, die via het oudhoogduitse *bil* (spreek uit *bie*) naar *beilen* *bijl* loopt. Ook Miedema blijkt deze laatste opvatting te onderschrijven. Overigens is noch in de stichtingsoorkonde van 1122 noch in die van Godebald in 1125 het woord *bilt(e)* of een afleiding ervan gebruikt.

In voorbeeld twee is sprake van *die nyeuwe bilt*, in het jaar 1364 voorkomende langs de Utrechtseweg. In een gebied dat loopt van ongeveer 100 meter oostelijk van de tegenwoordige Kerklaan tot 600 meter west ervan, vinden we die oude naam regelmatig vermeld. Gezien het jaar van de eerste vermelding bestaat er beslist geen verband met de overgang van het Gerecht Over de Vecht op Oostbroek. Het is een gebied, een deel van het drooggevalven veen, begaanbaar en geschikt geworden

voor cultuur en daardoor een uitbreiding van de oostelijk ervan gelegen 'oude' bilt. Ook dit mag er dus op wijzen dat *bilt* wel met iets van grotere omvang dan één enkele heuvel te maken heeft.

Het ontstaan van de plaatsnaam De Bilt moeten we dus zien als 'het dorp op de bilt' of vrij vertaald 'het dorp op de zoom', te vergelijken met Bergen op Zoom in Brabant.

Noten:

1. P.W.A. Immink en A.J. Maris, *Registrum Guidonis in Oud-Vaderlandsche Recht (OVR)* 3e Reeks 23, Utrecht 1969.
2. *Mededelingen van het Instituut voor Naamkunde*, Leuven, 11e jg. afl. 3-4, 1979.
3. *Bronnen Zeist* I, blz. 104.
4. Gemeente Archief Utrecht, Invent. I nr. 16 folio 168.

Een interview met de Heer Olland

Bert van Kooten

In 1980 verhuisde het bedrijf Olland (sinds 1978 de koninklijke) van de Dorpsstraat te De Bilt naar Nieuwegein. Daarmee kwam een einde aan een relatie die meer dan vijftig jaren heeft geduurd.

Op 15 juni jongstleden vond een gesprek plaats met de heer F.W. (Frederik Walraven) Olland, de man die het bedrijf in de jaren twintig vanuit Utrecht naar De Bilt bracht en het vervolgens tot 1973 bestierde. Zijn uitstekende geheugen en een aanvullend archiefonderzoek hebben geleid tot het onderstaande relaas, dat moet worden gezien als een eerste stap in een onderzoek naar de betekenis van de Olland-vestiging voor de Biltse gemeenschap.

Overgrootvader Olland

Het gesprek met de heer Olland begint bij overgrootvader Hendrik Olland. Deze in 1780 geboren Amsterdammer vestigde zich op zeker moment in Groningen als horloge- en klokkenmaker. Hij moet ook in zijn vrije uren veel plezier van zijn technische aanleg hebben gehad. Van zijn hand is een groot zogenaamd 'mechanisch schilderij': een driedimensionaal kijkje in een landschap met beekje, scheepjes, houthakker, enzovoort. Datgene wat in werkelijkheid kan bewegen, beweegt ook in dit schilderij. De constructie bestaat nog steeds en bevindt zich ergens in de magazijnen van het Nationaal Museum van Speelklok tot Pierement in Utrecht.

Grootvader Olland.

Zoon Hendrik, geboren in Groningen in 1825, vond zijn beroep eveneens in de techniek. Na een aanloop in Groningen rondde hij zijn opleiding af in Arnhem. Hij trouwde daar met Johanna Adriana Jansen uit Velp. Niet lang na de geboorte van hun zoon Hendrik in 1851 vestigde het gezin zich in Utrecht, aanvankelijk aan de Wittevrouwensingel (toen nog: Cingel), maar al spoedig aan de Oudegracht. Beroep van Hendrik: wis- en natuurkundig instrumentmaker.

De heer Olland: *'Mijn grootvader was een specialist op het gebied van de meetinstrumenten, vooral meteorologische. Hij maakte vele zogenaamde zelfregistrerende toestellen. Van grote invloed op de ontwikkeling van zijn bedrijf is wel geweest zijn vriendschap met Buys Ballot.'*